

Pravoslavné ikony

Pojem ikony

Ikona je zobrazení Krista, Bohorodice, andělů, světců a dalších duchovních fenoménů v Pravoslaví. Ikona je v kontextu světového i evropského umění výjimečná svým zaměřením - zobrazuje vtěleného Boha - Ježíše Krista, zobrazuje svatost, má za úkol vést člověka na cestě k Bohu, vyjevovat mu vizuálními prostředky ducha Božského zjevení, silou své duchovní krásy a silného dojmu, kterým působí na diváka, přivést ho k rozjímání o Božích věcech a připravit ho na sjednocení se s Kristem, které se děje při modlitbě a při přijímání svatých Tajin.

Ikona se nemaluje, ale podle křesťanského pojmání se píše. Je to odvozeno z toho, že ikona je zdrojem poučení i pro křesťana, který neumí číst a psát - a takových byla v prvokřesťanské době většina. Ikona je textem, vyjádřeným výtvarnými prostředky - je zobrazeným evangeliem. Ikonopisec na desce obraz sám nevytváří, ale jakoby odkrývá Boží obraz, který je již vlastně hotov, jen jej odhalit. To, co je hotovo ještě před zobrazením ikony, je její předobraz - sám Ježíš Kristus, Bohorodice či událost z evangelia nebo z církevní tradice, světec či anděl. Tento předobraz již v duchovním světě existuje a je třeba ho na ikoně co nejvěrněji zachytit.

Pojem ikona má však v Pravoslaví širší význam. Co je ikona, si nejlépe uvědomíme tehdy, když vezmeme v úvahu, že i člověk je v pravoslavném pojetí ikonou Boží - obrazem Božím, přesněji ikonou celé Přesvaté Boží Trojice. Tím je vyjádřeno i to, že člověk uvnitř vytváří společenství s Bohem; plný význam této skutečnosti je ovšem rozumem nepostižitelný, pouze duchovní zkušenost může člověku odhalit jeho nitro. Ikonou Božího Království je liturgie. Vše, co se děje v liturgii, která má vždy téměř stejně se opakující průběh, odpovídá duchovním hodnotám, přebývajícím v Božím Království. Středem svaté liturgie je mystické proměňování chleba a vína v Tělo a Krev Kristovu a jejich přijímání křesťany, čímž se děje sjednocení duchovně připraveného člověka s Kristem, to nás přibližuje ke zbožštění (proniká nás oheň theose).

Stavba ikony

Svou stavbou je psaná ikona odlišná od západního pojetí výtvarného projevu. Postava není zasazena do realisticky pojaté krajiny, ale je umístěna před jednobarevným (většinou okrovým nebo zlatým) pozadím (u fresek bývá často pozadí tmavě modré). Tím je vytržena z pozemského prostředí, ukazuje realitu jiného světa - světa nebeského. Říká se, že ikona znamená okno - okno do nebe. Ikona nám neukazuje skutečnost pozemskou, ale nebeskou. Ikona není pokračováním tohoto světa, jako je obyčejný obraz. Ikona nepotřebuje rám, neboť již svou vnitřní stavbou je natolik odlišná od okolního prostředí, že rám je zbytečný. Ikona odpoutává zobrazené osobnosti od svazků s tímto světem a dává prostor tomu, aby se pozornost diváka zaměřila na duchovní význam zobrazeného. Těmito prostředky jsou především obrácená perspektiva, kdy se rozměry zobrazených předmětů zmenšují směrem dopředu a směrem dozadu se zvětšují, maximálního zjednodušení tvarů (až ke zeschematisování), například v zobrazení okolní přírody, která je většinou vyjádřena na ikoně určitým počtem tzv. hůrek, které mívají na ikonách z různých míst i dob velmi podobný tvar. Okolní krajinu pak znázorňuje ještě tak jeden nebo dva stromy (jazyk ikony je střídavý - dva, tři stromy znamenají les) a případně nějaká stavba např. dům či město (znázorněné menší skupinkou domů), zobrazené v inverzní perspektivě. Těchto prostředků ke znázornění krajiny se však užívá velice střídavě a tak, aby nerušily a neodváděly pozornost od hlavní kompozice, ale aby ji střídavě doplňovaly. Vše na ikoně má za úkol soustředit pozornost diváka na hlavní téma ikony. Tím může být hluboký pohled Kristových očí, výjev z jeho života a nebo ušlechtilá tvář křesťanského mučedníka.

Ikony byly psány (zhotovovány) anonymně. Umělec se na své dílo nepodepisoval, neboť se

nepovažoval za autora v pravém slova smyslu; ikonopisec chápal svoje díle nikoliv jako autorství či sebevyjádření, nýbrž pouze jako odhalování duchovního předobrazu, který byl na desce ikony neviditelně přítomen již před zahájením jeho malířské práce. Ikonopisectví se věnovali většinou mniši; pracovali především podle daných pravidel pro tvorbu ikon - svévole, sebevyjádření a individualismus nemá v pravém ikonopisu místo. Povolání ikonopiscovo bylo často srovnáváno s povoláním kněžským, proto byly na osobu ikonografa kladeny podobné požadavky jako na osobu duchovního.

Druhy ikon, technika zhotovování, skladba

Deskové ikony bývaly psány enkaustikou (vosková grafická technika), později hlavně temperou, v chrámech byly prováděny mozaikou. Olejomalba k ikoně nepatří. Materie ikony se skládá z několika vrstev: podkladu, barev a laku (to vše je i deskové ikony nanášeno na masivní dřevěné desce a u ikony nástěnné na zdi). Deska má být z tvrdého dřeva, ze středu kmene, proschlá. Aby nedocházelo k deformaci rovné desky při nanášení kliho-křídového podkladu, který vytváří pnutí na povrchu, opatřuje se deska ze zadní strany příčnými lištami, zapuštěnými do dřeva kolmo na léta. Desku potřeme kličem a napneme na ni vhodné plátno. Po zaschnutí nanášíme v několika vrstvách plavenou křidu rozmíchanou v kličové vodě. Křídový podklad nakonec uhladíme a napuštěním velice řídkým kličem snížíme jeho savost. Na připravenou desku nakreslíme přes kopírovací papír obrysy šatu a tváře zobrazeného světce a chceme-li použít zlato na pozadí či svatozář, vykonáme to právě teď. Když přikročíme k samotnému psaní ikony, nanášíme barvy na sebe ve vrstvách, vždy po zaschnutí předchozí vrstvy nanášíme další. Používáme čistých tónů a odstupňování barev na desce provádíme nanášením podle potřeby dalších, buď průhledných nebo sytých vrstev. U deskových ikon se používá spíše grafických než malířských metod práce. Jemně je třeba vypracovat zvláště obličej pečlivě namíchanými a připravenými barevnými tóny. K ikonopisectví se používá žlutková tempera. Když je ikona hotová, lakuje se. Lak má vytvořit povlak s vyrovnaným leskem a chránit barvy ikony před napadením plísní. Někdy jsou ikony umístovány do malých skříněk s prosklenou přední stěnou - na ochranu proti prachu. Bez písemného uvedení jména zobrazeného světce není ikona považována za dokončenou. Nakonec je ikona knězem svěcena - děje se tak modlitbou a pokropením svěcenou vodou, v jiných případech to může být pomazáním svatým olejem (myrem); někde se ikony nesvětili, neboť jsou považovány za posvěcené samotným zobrazením Krista či svatých. Vrcholná ikonografická díla vznikla v Byzanci a v Rusku, ikony se však psaly i v ostatních pravoslavných zemích - v Bulharsku, Rumunsku, Srbsku, Egyptě a Etiopii, v Gruzii a Arménii, i na východním Slovensku.

S ikonami se setkáme v pravoslavném chrámu jednak v podobě fresek či mozaik na stěnách a stropě, a jednak v podobě ikon deskových na ikonostase - dřevěné či zděné přehradě, která odděluje oltářní část chrámu od chrámové lodi. Ikonostas nemá za úkol oddělit věřícího od dění v oltářní části chrámu, ale má opět za úkol přibližovat a evokovat věřícímu duchovní svět tím, že jim na velkých a dobře viditelných ikonách ukazuje Spasitele a Jeho Matku - přímělkyni křesťanů, události ze Spasitelova života, světce a proroky. Ikony v chrámu najdeme i na analogích před ikonostasem - před těmi se lid při příchodu a při odchodu z chrámů klaní a líbá je. Ikony také bývají v příbytcích křesťanů.

Křesťané se při uctívání ikon neklanějí materiálu, z něhož je ikona zhotovena, ale tomu, kdo je na ní zobrazen, a jeho svatosti. Pohané se klanějí modlám, ale křesťané se klanějí skutečnému Kristu Bohu. V tom je rozdíl mezi pohanskou modloslužbou a uctíváním ikon.

Sochy se v pravoslavném umění nevyskytují, neboť platí za symbol tělesné, nikoliv duchovní krásy. Socha strhává pozornost na svoji materii, kdežto obraz jen zprostředkovává lidskému pohledu zobrazený výjev a sama hmota obrazu ustupuje do pozadí, není vnímána.

První ikona byla podle starokřesťanské tradice napsána svatým evangelistou Lukášem, který na ní zobrazil Přesvatou Bohorodici ještě za jejího života; Matka Boží při tom slíbila, že tuto ikonu bude provázet její požehnání. Ikony a jejich uctívání je jevem pro Pravoslaví natolik typickým, že by se dalo

konstatovat - Pravoslaví bez ikon není Pravoslavím; proto bylo překonání ikonoboreckého bludu nazváno vítězstvím Pravoslaví (dodnes je této památce zasvěcena první neděle Velkého půstu).

Ikony v chrámu

V Byzantském chrámu, který má centrální křížový půdorys a kupoli, je systém výzdoby chrámu uspořádán tak, aby jej divák mohl vnímat při kruhovém pohybu očí.

K mozaice v byzantském chrámu: mozaiky bývají umístěny jen na zakřivených plochách. Když bylo třeba ozdobit plochu, z jejíž architektonické funkce přímo nevyplývalo její zakřivení, byla zakřivena uměle. Dělal se to za tím účelem, aby se dosáhlo hojnějších záblesků a třpytu kamének mozaiky, které navíc byly k lícové straně umístěny různě nakloněnými plochami. Ploché stěny chrámů bývaly bez mozaik, pouze pokryty mramorem.

V kompozici a v použitých měřítkách postav se byzantští umělci řídili dvěma principy: hierarchickým - postavy větší důležitosti byly větší, např. Kristus v kupoli či Bohorodice v apsidě (což byly dva významové středy výzdoby chrámu); a principem respektování hlediska diváka. Obratnou kombinací těchto prostředků dosahovali byzantští umělci obdivuhodných výsledků v kompozici, a celek působil vyváženě. Například Kristus ve skupinovém výjevu nebyl větší než ostatní, hierarchický princip nebyl používán důsledně, jako například na staroegyptských kompozicích. Byl zde zohledněn pohled pozorovatele. K čistě technickým kompozičním zákrokům patřilo respektování hlediska diváka vzhledem k větší či menší vzdálenosti obrazu od pozorovatele - směrem vzhůru se postavy v reálu zvětšovaly, prodlužovaly se postavy, výjevy umístěné v půlkruhu apsidy bývaly na okrajích rozšiřovány (kvůli ploše obrazu, která byla na tomto místě při pohledu z chrámové lodě zkosená) - tím vším bylo dosaženo dojmu, že postavy jsou na všech místech přibližně stejně veliké, a tím byla vyvažována celková kompozice chrámové výzdoby. Při tom všem si byzantští umělci zachovávali velký prostor pro svobodu kompoziční výstavby. Jejich díla působí například oproti západním mozaikám minulého století velmi svěže, neboť do detailu neproměřovali všechny proporce postav, aby byly naprosto stejné, ale čtali je volně, postavy se navzájem svou výškou i šířkou vždy o několik (5, 10, 15) cm liší, nejsou umístovány vždy do přesného středu plochy apod. Tak působí dojmem bezprostřednosti.

Dále byzantští umělci proměňují barevnou škálu v mozaice podle osvětlení kompozice. Kde je osvětlení intenzivnější, užívají mozaicisté světlejší barevné stupnice a studenějšího ladění. Kde jsou stěny a klenby osvětlovány pomocí odraženého, nepřímého světla, sledujeme volbu sytějších a teplých barev. Od 13. stol. se více prosazuje v chrámové výzdobě levnější freska.

V roce 1453 byla Konstantinopol dobytá Turky, a tak byla již dříve Turky oklešťovaná Byzantská říše definitivně zničena. Tím také na dlouhá staletí zanikla možnost dalšího rozvoje křesťanské ikonografie na tomto území. Až s osvobozením Řecka od Turecké nadvlády začátkem našeho století byla zde obnovena ikonopisná tradice, která úzce navázala na byzantskou ikonografii.

Ikonopisné vzory, zázračné ikony

Když hledíme na různé ikony zobrazující stejný motiv, vidíme mezi nimi jen malé rozdíly. Je to dáno tím, že ikonopisci usilovali o to, aby jejich ikony byly historicky spolehlivým zobrazením skutečných událostí, a proto stavěli svá díla na jejich tradičním podání, zachyceném na již existujících ikonách. Původní typy těchto ikon (tedy vzorové předlohy) bývaly vytvořeny zvláště duchovně pokročilými a umělecky nadanými ikonopisci - světci a askety. Čím pečlivěji bylo určité zobrazení reprodukováno, tím mělo v očích diváka větší vážnosti. Proto se tradice jednotlivých ikonografických typů i zázračných ikon udržovala i více než tisíc let. Jistě nejvýznamnějším důvodem ovšem byla víra pravoslavných lidí, že replika zázračné ikony bývá také zázračná. Tradici zachovávání ikonopisných kánonů velmi napomáhaly i tzv. ikonopisné prvopisy - příručky pro ikonopisce. Obsahovaly vzorové náčrty,

technické popisy a instrukce. Přes toto všechno však neexistuje ikona, která by byla zcela přesnou kopií jiné ikony. Ikonopisci si vždy zachovávali jistou spontánnost projevu a určitý prostor k vlastnímu uměleckému vyjádření.

Vztah společnosti k ikonám, osoba ikonopisce

Ikony se nekupovaly, ale vyměňovaly za peníze nebo darovaly. Když ikona shořela, říkalo se, že odešla a nebo že se vznesla do nebe. Ikony se nevěšely, ale stavěly se na poličky na čestném místě v domě. Ikona byla obklopena atmosférou veliké duchovní autority, neboť byla nositelem vysokého náboženského a etického ideálu. Ikonopiscem se mohl stát jen člověk, který byl pokorný, mírný, miloval Boha, nebyl prázdomluvný, nebudil pohoršení, nebyl svárlivý, závistivý ani pijan či hrabivec, nikomu neubližoval; musel být řádným pravoslavným křesťanem. Měl ochraňovat modlitbou svoji duševní a tělesnou čistotu, žít v postu, modlitbě, zdrženlivosti a s duchovním zanícením zobrazovat našeho Pána Ježíše Krista, Jeho Matku, Přesvatou Bohorodici, a svaté podle jejich skutečného obrazu a podoby, podle nejlepších vzorů předchozích ikonopisců. Ke své práci měl vždy přistupovat s upřímnou modlitbou, čistým svědomím a pokáním.

Ikonostas

Ikonostas je přehrada mezi chrámovou lodí a oltářní částí. Bývá zděný nebo dřevěný a je vyplněn ikonami. Původ ikonostasu je třeba hledat již v době bezprostředně následující po éře prvokřesťanské, kdy se začala objevovat nízká přehrada před oltářem jako ochrana před možným pohybem lidu, aby se mohla nerušeně konat svatá liturgie; křesťanský chrám se tak svým půdorysem začíná přibližovat biblickému popisu chrámu, jak byl dle nebeského vzoru zjeven Mojžíšovi: předsíň (tj. nádvoří pro pohany, resp. katechumeny), loď (tj. svatyně pro královské kněžstvo - všechny věrné pravoslavné křesťany) a oltářní část za ikonostasem. Ikonostas však nemá duchovně oddělovat lid od dění u oltáře, ale naopak, byl využit k tomu, aby lidu přibližoval duchovní svět. Byly na něj umístěny ikony, které zobrazují Pána Ježíše Krista, Přesvatou Bohorodici a svaté, aby je věřící lid mohl během liturgie zřít a rozjímat nad jejich duchovní krásou. Mimo jiné i ikony významně pomáhají pravoslavnému křesťanu ponořit se do Království Božího již zde na zemi a během liturgie zažívat přítomnost Boží blahodati ve společenství věřících. Ikony v chrámě mají viditelně připomínat přítomnost andělů a svatých, zvláště při bohoslužbě.

Ikonostas má troje dveře. Hlavní, ve středu ikonostasu, se nazývají svatý vchod nebo carská (královská) brána, jimi je vnášeno evangelium do oltářní části chrámu, jimi vychází kněz, aby toto evangelium četl lidu, jimi jsou vnášeny svaté dary na oltář a po jejich proměnění na Tělo a Krev Kristovy jsou vynášeny ke svatému přijímání, jimi vchází a vychází biskup i kněz, aby požehnali lidu. Také jimi v byzantské říši vcházel císař, aby přijal svaté Tajiny v oltářní části chrámu spolu s kněžími a biskupy, což byla jeho výsada jako ochránce církve - vnějšího biskupa. Po stranách jsou severní a jižní dveře. Jižními vchází kněz do oltáře, aby se oblékl za modliteb do bohoslužebného odění a severními dveřmi vychází s evangeliem a poté se svatými Dary od žertveníku (obětního stolu), aby je přenesl svatým vchodem na oltář.

Mezi těmito dveřmi je vždy místo na ikonu. Mezi svatými a jižními dveřmi je umístěna ikona Pána Ježíše Krista a mezi svatými a severními dveřmi je vždy ikona Přesvaté Bohorodice s malým Ježíškem v náručí. Napravo od ikony Spasitele, mezi jižními dveřmi a stěnou, bývá ikona světce, jemuž je zasvěcen chrám.

Ve středu řady se nacházela ikona Svaté Trojice. Trojice byla znázorněna třemi anděly. V této podobě se totiž zjevil Bůh praotci Abrahamovi u bojiště Mamre, proto se toto zjevení Svaté Trojice nazývá "starozákonní". V pozdějších letech (koncem baroku) někdy nacházel nepravoslavný typ tzv. ikony novozákonní Trojice, jenž zobrazoval Boha Otce jako starce s malým Kristem na kolenou, který drží sféru uvnitř s holubicí jakožto Svatým Duchem. Taková ikona je ovšem nekanonická, neboť Boha Otce

zobrazit nelze, je nekonečný a neviditelný, nikdy se pozemšťanům v žádné zobrazitelné podobě nezjevil, dal lidem příkázání, že si nesmějí vytvořit Jeho podobu, neboť každá taková vytvořená podoba by byla falešná, klamná a rouhavá.